

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΣΥΝΟΙΚΙΑ Ο ΝΕΟΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΜΕ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Ανδρέας Ζωγράφου

*Καθηγητής Κοινωνικής Εργασίας
ΤΕΙ Πάτρας*

1. Κοινωνική Εργασία με συνοικία

1.1. Ιστορική αναδρομή

Η Κοινωνική εργασία με συνοικία είναι γνωστή στη Γερμανία από το 1853. Σύμφωνα με το πρότυπο “ELBERFELD”, η πόλη χωρίζονταν σε περιοχές, αποτελούμενες από 14 τετράγωνα, στα οποία ένας “βοηθός φτωχών” εξυπηρετούσε το πολύ 10 οικογένειες. Τα προβλήματα των οικογενειών αντιμετωπίζονταν σαν ατομικές περιπτώσεις (αρχή εξατομίκευσης). Το πρότυπο αυτό εφαρμόστηκε για διάστημα άνω των 100 ετών. (MANGOLD 1983, σελ. 30).

Η Κοινωνική Εργασία με αποκλειστικό επίκεντρο τον χώρο διαβίωσης των ενδιαφερομένων και τη βελτίωσή του εμφανίζεται στις “εστίες” (SETTLEMENT) της Μεγάλης Βρετανίας και των ΗΠΑ τη δεκαετία του 1880. Ανάλογο προσανατολισμό και οργάνωση με τις “εστίες” είχαν και τα “Λαϊκά Σπίτια” στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και στη Γερμανία. Αργότερα οι “εστίες γειτονιάς” (NACHBARSCHAFTSHEIME) και τα Λαϊκά Πανεπιστήμια ανέλαβαν παρόμοια καθήκοντα. (WEND 1989, σελ. 3).

Μετά την αποτυχία των διαφόρων προτύπων της Κοινωνικής Εργασίας με Κοινότητα στον τομέα της τοπικής αυτοδιοίκησης, τη δεκαετία του 1980 μεμονωμένοι ρεαλιστές αρχίζουν πάλι τη συζήτηση που είχε εγκαταλειφθεί με στόχο την εξασφάλιση του πεδίου απασχόλησης των κοινωνικών λειτουργών. (HINTE 1989, sel. 29-38, WENDT 1989, σελ. 14).

Τα νέα προγράμματα πιλότος σε μερικές προβληματικές περιοχές των πόλεων εργάζονται σύμφωνα με αυτή τη προσέγγιση και χρησιμοποιούν τον όρο “εργασία συνοικίας” (STADTTEILARBEIT) ή “κοινωνική εργασία με πλαίσιο αναφοράς τη συνοικία” (STADTTEIL - BEZOGENE SOZIALE ARBEIT) αντί του όρου “κοινωνική εργασία με κοινότητα”. Στη Δανία χρησιμοποιείται ο όρος “εργασία στο χώρο διαβίωσης” (MILIEURBEIT), ο οποίος χαρακτηρίζει το χώρο στον οποίο δρα η κοινωνική εργασία με στόχο τη βελτίωσή του. Ο WENDT θεωρεί αυτό το χαρακτηρισμό σωστό διότι η λέξη αυτή συμπεριλαμβάνει τόσο τον κοινωνικό περίγυρο, στον οποίο ζουν οι άνθρωποι όσο και τον “τοπικό κύκλο” της ατομικής και κοινωνικής δραστηριότητάς τους. (WENDT, 1989, σελ. 1).

Ένας ανάλογος προσανατολισμός της Κοινωνικής Εργασίας με Κοινότητα προς τη συνοικία

διαπιστώνεται τόσο στην Αγγλία όσο και στην Ολλανδία (WIM VAN REES 1986, σ. 143, KREBS 1986, σ. 301).

Σήμερα η Κοινωνική Εργασία με συνοικία αποτελεί, τουλάχιστον στον γερμανικό χώρο, την ρεαλιστική προσέγγιση της Κοινωνικής Εργασίας με Κοινότητα, τόσο στο χώρο της θεωρίας όσο και στο χώρο της πράξης.

Η προσέγγιση αυτή άρχισε βασικά μετά από το φοιτητικό κίνημα (1967-1968), σαν απάντηση στις δραστηριότητες των ομάδων πρωτοβουλίας των πολιτών στα αστικά κέντρα.

Σύμφωνα με τις νέες προσεγγίσεις, η εργασία δεν γίνεται πλέον με μεμονωμένες οικογένειες αλλά με ολόκληρες συνοικιακές ομάδες, που είναι θύματα εσφαλμένων συνθηκών δόμησης (MANGOLD 1983, σελ. 30).

Η ραγδαία ανάπτυξη της Κοινωνικής Εργασίας με συνοικία, με τις πολυδιάστατες τεχνικές και στρατηγικές, που εφαρμόζονται σχεδόν σε όλα τα προγράμματα πιλότος, οδηγεί στην αντικατάσταση της Κοινωνικής Εργασίας με Κοινότητα σαν "ξεπερασμένη αρχή" από την Κοινωνική Εργασία με συνοικία. (KREBS 1986, σελ. 33).

Ιδιαίτερα στον τομέα των αστέγων, παρατηρείται τα τελευταία χρόνια στη Γερμανία ένα αυξημένο ενδιαφέρον για προγράμματα πιλότος με συνοικία.

Η Κοινωνία Εργασία με Κοινότητα σαν εργασία συνοικίας εφαρμόστηκε "κυρίως εκεί, όπου η αλλαγή της μορφής των πόλεων δημιούργησε κοινωνικά και επικοινωνιακά "ερήμους, που απαιτούσαν νέες μορφές κοινωνικής εργασίας", για να αποφευχθεί η "ψυχική εξαθλίωση των ανθρώπων". (BAACKE 1986, σελ. 311).

Σ' αυτές τις ερήμους από μπειτόν "τις περισσότερες φορές κτίζονταν πρώτα τα σπίτια, κατόπιν ακολουθούσαν τα κέντρα αγοράς μετά τα σχολεία και πολύ αργότερα χώροι ανθρώπινης συνάντησης, όπως κοινοτικά κέντρα εκκλησιών, κέντρα νεότητας, λαϊκά πανεπιστήμια". (ό.π., σελ. 312). Οι αρμόδιοι πολύ αργά αντιλήφθηκαν ότι ο απρογραμματίστος τρόπος δόμησης δημιουργούσε κοινωνικά προβλήματα, ιδιαίτερα στις κοινωνικά αδύνατες πληθυσμιακές ομάδες που κατοικούσαν στους χώρους αυτούς.

Την εποχή αυτή αρχίζουν τα πρώτα προγράμματα πιλότος Κοινωνικής Εργασίας με Κοινότητα με πρωτοβουλία βασικά των Σχολών Κοινωνικής Εργασίας και αργότερα των Πανεπιστημίων. Η κατάσταση αυτή βρήκε τα παραπάνω ιδρύματα θεωρητικά απροετοίμαστα, διότι προσπαθούσαν να μεταφέρουν αμερικανικά πρότυπα στη γερμανική πραγματικότητα, χρησιμοποιώντας μια γλώσσα ακατανόητη για τους ενδιαφερόμενους και επεδίωκαν στόχους άσχετους με τα ενδιαφέροντα, με τις εμπειρίες τους. Τα ελάχιστα προγράμματα που πέτυχαν οφείλονταν στο γεγονός ότι συμπεριέλαβαν από τη πρώτη κιόλας στιγμή τους ενδιαφερομένους. Πολύ γρήγορα, οι διάφοροι επιμορφωτές και κοινωνικοί ειδήμονες αντιλήφθηκαν ότι για να καταλάβει κανείς πραγματικά τα προβλήματα και να συμβάλει σε ενέργειες συλλογικής δράσης έπρεπε να ζει και να επικοινωνεί μαζί με τους ενδιαφερομένους στη συνοικία. Έτσι, η Κοινωνική Εργασία με Κοινότητα στο χώρο αυτό αποκτά άλλη διάσταση και παίρνει τη μορφή της "συνοικιακής εργασίας".

Αρχίζει, λοιπόν, η δημιουργία διαφόρων ομάδων πρωτοβουλίας των ενδιαφερομένων με στόχο την αλλαγή της κοινωνικής πραγματικότητας. Πολλοί πολίτες, που προηγουμένως παρέμεναν αδιάφοροι, άρχισαν να συμμετέχουν ενεργά στις διάφορες ομάδες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος και να διαπιστώνουν ότι σ' αυτό το πλαίσιο μπορούν να αναπτύξουν δυναμικά αυτοβοήθειας και επικοινωνίας σε μια συνεργασία με άλλα άτομα και δημιουργική σύγκρουση με τις διάφορες υπηρεσίες, πράγμα που δεν είχαν μάθει προηγουμένως στο σχολείο. Ενώ οι ενδιαφερόμενοι συμμετείχαν βασικά σε διαδικασίες μάθησης, με την "κοινωνική πράξη" δεν είχαν συνειδητοποιήσει σαν άτομα ότι "μαθαίνουν" κάτι. (BAACKE, ό.π. σελ. 312-313). Με την υλοποίηση αυτής της προσέγγισης αρχίζει να υλοποιείται η μάθηση με δράση, η οποία δεν είναι δυνατή σε κανένα χώρο σεμιναρίων.

Η Κοινωνική Εργασία με συνοικία συναντάνται στη Γερμανία στις παρακάτω μορφές:

- α) δραστηριότητα των κοινωνικών υπηρεσιών του κράτους,
- β) δραστηριότητα των ιδιωτικών κοινωνικών φορέων, και
- γ) δραστηριότητα συλλόγου, αποτελούμενου από ενδιαφερόμενες υπηρεσίες ή πολίτες (MANGOLD, 1983, σελ. 30).

1.2. Δραστηριότητες της Κοινωνικής Εργασίας με συνοικία στον τομέα των κρατικών κοινωνικών υπηρεσιών

Η MICKLINGHOP βλέπει σαν κοινωνική εργασία με συνοικία τις παρακάτω δραστηριότητες:

1. Επιπρόσθετη προσφορά μιας υπηρεσίας με καθαρά προληπτικό χαρακτήρα για συγκεκριμένες ομάδες στόχου (αλλοδαποί εργάτες, αθίγγανοι, ευάλωτοι νέοι κλπ.) σύμφωνα με το πρότυπο της "STREET WORK". Τα προγράμματα που εφαρμόστηκαν μέχρι τώρα στη Γερμανία είχαν σαν στόχο σχεδόν αποκλειστικά ναρκομανείς νέους.
2. Ίδρυση ενός παραρτήματος εκ μέρους μιας οργάνωσης σε μια συνοικία με απασχόληση μιας ομάδας κοινωνικών λειτουργών με την παροχή υλικής, θεραπευτικής και πολιτιστικής βοήθειας. Στο πλαίσιο αυτού του παραρτήματος μπορεί να προσφερθούν και οι παρακάτω υπηρεσίες:

προσφορά καφέ, ανάγνωση εφημερίδας, αγορά αντικειμένων, αναζήτηση εργασίας, ανταλλαγή μεταχειρισμένων ρούχων, οργάνωση ομάδων αυτοβοήθειας, προετοιμασία εορτών και συμμετοχή σε εορταστικές εκδηλώσεις, συζήτηση σε ομάδες ενδιαφερόντων κλπ.

συμβούλευση σε θέματα υγείας, ανατροφής παιδιών, υγείας σε θέματα οικογενειακού προγραμματισμού, συμβούλευση συζύγων, διευκόλυνση της επικοινωνίας με τις διάφορες κρατικές αρχές (γραφείο ευρέσεως εργασίας, γραφείο ευρέσεως κατοικίας, κοινωνική πρόνοια, ΙΚΑ κλπ.). Προετοιμασία εκδηλώσεων για τα παιδιά, τους νέους και τους ενήλικους, συγκεντρώσεις με σκοπό την πληροφόρηση πάνω σε διάφορα γενικά θέματα, προετοιμασία ομάδων πρωτοβουλίας, καλλιέργεια επαφής με άλλες κοινωνικές ομάδες κλπ.

Αυτή η μορφή εργασίας προϋποθέτει μια καλά επιλεγμένη ομάδα κοινωνικών λειτουργών με σφαιρικές γνώσεις και μεγάλη ευελιξία. Γι' αυτό το λόγο απασχολείται επιπρόσθετα και ένας

σημαντικός αριθμός εκτάκτων κοινωνικών λειτουργών με ωρομίσθιο.

Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, οι χρήστες ζουν από κοντά την οργάνωση και τις δραστηριότητές της με αποτέλεσμα να καθίσταται ευκολότερη η δημιουργία μιας σχέσης εμπιστοσύνης με την οργάνωση. (MICKLINGHOF 1987, σελ. 31).

1.3. Η επιστημονική συζήτηση γύρω από την “Κοινωνική Εργασία με Κοινότητα με συνοικιακό προσανατολισμό”

Σε μια κριτική θεώρηση των τεχνικών, στρατηγικών και τρόπων εργασίας των κρατικών κοινωνικών υπηρεσιών ο HINTE διαπιστώνει ότι: “Η εξέλιξη της Κοινωνικής Εργασίας με Κοινότητα από “μέθοδο” σε “αρχή εργασίας” (BOULET, κ.ά. 1980) στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ήταν ένα σπουδαίο βήμα προς την κατεύθυνση μιας ενσωματωμένης προσέγγισης στην Κοινωνική Εργασία. Πρόθεση ήταν να μην θεωρείται πλέον η Κοινωνική Εργασία με Κοινότητα σαν ανεξάρτητη (τρίτη) μέθοδος της Κοινωνικής Εργασίας, αλλά να καθιερωθούν οι αρχές που είχαν αναπτυχθεί εκεί σαν μια σφαιρική κατεύθυνση σε όλα τα πεδία της Κοινωνικής Εργασίας (από την οργάνωση των κοινωνικών υπηρεσιών, στην επιμόρφωση μέχρι την ιδρυματική αγωγή και τον σωφρονισμό). Όπως συμβαίνει συχνά, η πράξη και εδώ δεν ακολούθησε τη θεωρία”. (HINTE 1987, σελ. 8).

Ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι οι θεσμοί της Κοινωνικής Εργασίας εργάζονται κατά μέγα μέρος ακόμη και σήμερα “γραφειοκρατικά και αντιδεοντολογικά”. Ενδεικτικά αναφέρει τους παρακάτω “προσανατολισμούς”, οι οποίοι διαφέρουν “σαφώς” από την “Κοινωνική Εργασία με συνοικία”, όπως:

- “*Προσανατολισμός σε γράμματα*”: Οι πελάτες κατανέμονται ανάλογα με το αρχικό γράμμα του επωνύμου τους, χωρίς να λαβαίνεται υπόψη ο τόπος διαμονής, με αποτέλεσμα οι κοινωνικοί λειτουργοί, λόγω των μεγάλων αποστάσεων, να βρίσκονται συχνά περισσότερο καιρό στο δρόμο και λιγότερο κοντά στον πελάτη.
- “*Προσανατολισμός σε καθήκοντα ή προβλήματα*”: Οι πελάτες κατανέμονται ανάλογα με τα προβλήματα, με αποτέλεσμα να υπάρχουν ξεχωριστές αρμοδιότητες για κάθε πρόβλημα. Έτσι, για κάθε πρόβλημα ο πελάτης παραπέμπεται σε έναν ειδικό, ο οποίος είναι αρμόδιος για το πρόβλημά του. Η απασχόληση των ειδικών μόνο με ένα πρόβλημα περιορίζει τον ορίζοντά τους σε ξεχωριστούς τομείς διαβίωσης των πελατών.
- “*Προσανατολισμός προς το κτίριο*”: Η Εργασία διεξάγεται μέσα σε ένα κτίριο (π.χ. γηροκομείο, πολιτιστικό κέντρο, σπίτι ανοικτής θύρας) ή γύρω από το κτίριο. Αφού ο φορέας εγκατασταθεί στο κτίριο, περιμένει να έλθουν οι πελάτες στο κτίριο ή τους αναζητά έξω από το κτίριο, με σκοπό να διευκολύνει την πρόσβασή τους στο κτίριο. Με το να επικεντρώσει ο φορέας τις δραστηριότητές του μέσα στο κτίριο, απομονώνεται από την κοινωνική πραγματικότητα της συνοικίας.
- “*Προσανατολισμός σε ομάδες στόχος*”: Στην προκειμένη περίπτωση ο φορέας προσανατολίζεται στην κατηγοριακή κοινωνική εργασία με στόχο διάφορες πληθυσμιακές ομάδες (π.χ. αλλοδαπούς εργάτες, ανέργους, γυναίκες, φυγάδες, αστέγους), δηλαδή σε ομάδες που είναι κυρίως θύματα της κατασταλτικής κοινωνικής πολιτικής του κράτους, χωρίς να λαμβάνονται συνήθως υπόψη οι “επιδράσεις της διαδικασίας στιγματισμού”. Τελικά ξεχωρίζεται μια πληθυσμιακή ομάδα σαν “πρωταρχικός λήπτης κοινωνικών παροχών και στη συνέχεια” εξυπηρετείται “ξεκομμένη

από τον κοινωνικό και γεωγραφικό περίγυρο". (HINTE 1987, σελ. 8-9).

Για τους παραπάνω λόγους, ο συγγραφέας βλέπει με μεγάλους ενδοιασμούς την κοινωνική εργασία των κρατικών φορέων και διαπιστώνει ότι οι "ελπίδες για την ύπαρξη δραστηριοτήτων έξω από τους θεσμούς εκπληρώθηκαν σε σπάνιες περιπτώσεις", διότι οι φορείς αυτοί δίδουν συνήθως έμφαση μόνο στην εξατομικευμένη αντιμετώπιση των προβλημάτων. (ό.π., σελ. 9). Παρ' όλα αυτά, χρησιμοποιείται ο όρος Κοινωνική Εργασία με Κοινότητα συχνά σαν σημάδι "προοδευτικότητας" και "αλληλεγγύης" με τους ενδιαφερόμενους. Ο συγγραφέας διαπιστώνει μια "πληθωριστική" χρήση του όρου αυτού για την περιγραφή ενός φάσματος δραστηριοτήτων: από την απλή πληροφόρηση αλλοδαπών εργατών, τη δημιουργία μιας ομάδας παιχνιδιού μέχρι και τη δημιουργία μιας ομάδας αλλοδαπών γυναικών στη συνοικία. (ό.π., σελ. 9).

Ο HINTE προτιμά τον όρο "Κοινωνική Εργασία με συνοικία" με την εξής έννοια:

"Η Κοινωνική Εργασία με συνοικία παίρνει ένα μέρος των αρχών και εμπειριών της Κοινωνικής Εργασίας με Κοινότητα (οργάνωση ενδιαφερομένων που έχουν ατομικά ή συλλογικά προβλήματα, αλληλεγγύη με πληθυσμιακές ομάδες που πάσχουν από τις συνέπειες της κατασταλτικής κοινωνικής πολιτικής, στενότητα χώρου διαβίωσης, ενίσχυση των δυναμικών αυτοβοήθειας, ενεργοποίηση αντί εξυπηρέτηση (...), τις συγκεκριμενοποιεί, τις συμπληρώνει, τις διευρύνει και τις τοποθετεί ταυτόχρονα στο πλαίσιο αναφοράς της θεσμικής (κανονικής) εργασίας, χωρίς να την υποβαθμίσει απερίσκεπτα ή να την υποτάξει στο στίγμα της σταθεροποίησης του συστήματος". (ό.π., σελ. 9). Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι "παραδοσιακές μορφές της Κοινωνικής Εργασίας, ακόμη και στον τομέα των υποχρεωτικών καθηκόντων της τοπικής αυτοδιοίκησης, μπορούν να συμπληρωθούν, να ενισχυθούν και να βελτιωθούν με την Κοινωνική Εργασία με συνοικία". Θεωρεί δε αυτή τη προσέγγιση "ρεαλιστική", διότι η συνοικία αποτελεί για τους ανθρώπους τον "χώρο διαβίωσής" τους και "αντικατοπτρίζει τα ενδιαφέροντα, τα προβλήματα και τις μορφές έκφρασης της καθημερινής κοινότητας". Εξάλλου, στη συνοικία φαίνονται καθαρά οι συνέπειες της πολιτικής, οικονομικής και οικολογικής πολιτικής. (ό.π., σελ. 9).

Σύμφωνα με τον HINTE η Κοινωνική Εργασία με συνοικία έχει τις παρακάτω κατευθύνσεις και αρχές:

Αντί της ατομικής αντιμετώπισης και θεραπείας των ελλείψεων, καταβάλλεται η προσπάθεια να καταστούν οι ενδιαφερόμενοι ικανοί να αποκτήσουν δυνατότητες δράσης και μάθησης στο πλαίσιο της συλλογικής αντιμετώπισης προβληματικών καταστάσεων. Η προσέγγιση αυτή έχει μεταξύ άλλων και τους παρακάτω στόχους:

- Καλλιέργεια επικοινωνίας μεταξύ των κατοίκων με στόχο την ενεργοποίησή τους για την από κοινού διαμόρφωση και αλλαγή μη ικανοποιητικών συνθηκών διαβίωσης.
- Ανεύρεση οργανωτικών δομών για τη βελτίωση της επικοινωνίας μεταξύ των κατοίκων σε διάφορα επίπεδα με στόχο την ανάπτυξη συλλογικού πνεύματος και δημόσια προβολή των συμφερόντων τους.
- Ανεύρεση οργανωτικών τρόπων για μια αποδοτικότερη κοινωνική εργασία μέσω της μείωσης της απόστασης που χωρίζει την κοινωνική εργασία από τους ενδιαφερόμενους.

Οι παραπάνω δραστηριότητες πραγματοποιούνται σε στενή συνεργασία με τις διάφορες υπηρεσίες, οργανώσεις και κοινωνικές ομάδες που υπάρχουν στη συνοικία.

Ανάλογα με την κατάσταση, η προσέγγιση αυτή εφαρμόζει ένα φάσμα εργασιών, όπως την έρευνα ενεργοποίησης, τη δημιουργία και ενίσχυση ομάδων πρωτοβουλίας, επιμόρφωση, επιμέρους δραστηριότητες, τη συμβούλευση, τις δημόσιες σχέσεις, την εργασία με ομάδες στόχος κλπ. Επί του προκειμένου θα μπορούσαν να συνεργαστούν σε ένα πρόγραμμα πιλότος, με διαφορετική ένταση, οι παρακάτω θεσμοί και υπηρεσίες:

“Υπηρεσία αναπτυξιακού προγραμματισμού, υπηρεσία νέων, κοινωνική πρόνοια, τμήμα εκπαίδευσης, λαϊκό πανεπιστήμιο, υπηρεσία πολεοδομίας, το συμβούλιο αλλοδαπών, καθώς επίσης και διάφορες πολιτικές επιτροπές και άλλοι τοπικοί φορείς κοινωνικής εργασίας”. (ό.π., σελ. 10-11).

Κύριο χαρακτηριστικό αυτής της προσέγγισης είναι η σφαιρική αντιμετώπιση προβληματικών καταστάσεων και η ενεργοποίηση των κατοίκων για τη βελτίωση της κοινωνικής πραγματικότητας. Σε όλες τις δραστηριότητες αυτοβοήθειας πρωταγωνιστούν οι ίδιοι οι ενδιαφερόμενοι, παρά το γεγονός ότι “ενεργοποιούνται ή υποστηρίζονται, ποτέ όμως, δεν κηδεμονεύονται ή κατευθύνονται”. (ό.π., σελ. 10). Μόνο όταν όλες οι δυνατότητες αυτοβοήθειας των ενδιαφερομένων εξαντληθούν, αρχίζει η προσφορά προγραμμάτων εξυπηρέτησης και υποστήριξης από τους ειδικούς. Η εν λόγω προσέγγιση καθιστά απαραίτητη τη μόνιμη παρουσία των επαγγελματιών στη συνοικία, π.χ. με την ίδρυση ενός “γραφείου συνοικίας”.

Ανάλογες είναι και οι αντιλήψεις του SPRINGER περί Κοινωνικής Εργασίας με συνοικία, ο οποίος βλέπει τη συνοικία σαν ένα “ουσιώδη χώρο (...) για την ανάπτυξη της προσωπικότητας” (του ανθρώπου) “και την απόκτηση στοιχειωδών ικανοτήτων δράσης”, διότι η καθημερινή ζωή του ανθρώπου βρίσκει βασικά τη έκφρασή της στη συνοικία. SPRINGER 1987, σελ. 12).

Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η Κοινωνική Εργασία με συνοικία πρέπει να προβάλλει “περιβαλλοντικές προοπτικές και δυναμικά δράσης ενάντια στις σκόπιμες - ορθολογικές αρχές που προσανατολίζονται αποκλειστικά στο χρήμα και στη δύναμη, για να συμβάλλει στη διαμόρφωση της κοινωνικής και ατομικής ζωής”. (ό.π., σελ. 13).

Με βάση τον παραπάνω ορισμό, ο SPRINGER είναι της γνώμης ότι η Κοινωνική Εργασία με συνοικία “πρέπει να προσπαθήσει να συνδέσει αρμονικά τις ασύνδετες λειτουργίες κατοικίας, κατανάλωσης, ελεύθερου χρόνου, μόρφωσης, πολιτισμού, υγείας, συγκοινωνίας και οικονομίας σε ένα λογικό καθημερινό βίωμα και να δημιουργήσει επικοινωνίες τόσο μεταξύ των κατοίκων όσο και μεταξύ των κατοίκων και των κοινωνικών, πολιτισμικών, γραφειοκρατικών και οικονομικών θεσμών, συμπεριλαμβανομένων και των επαγγελματιών των θεσμών αυτών. (ό.π., σελ. 13). Γενικά η επιχειρηματολογία του SPRINGER δεν διαφέρει από την επιχειρηματολογία του HINTE.

Σε αντίθεση με τους παραπάνω συγγραφείς, ο OELSCHLAGEL ισχυρίζεται ότι ο όρος “συνοικιακός προσανατολισμός” περιορίζει τη μέχρι τώρα αντίληψη της Κοινωνικής Εργασίας με Κοινότητα, διότι ο χώρος διαβίωσης δεν πρέπει να είναι σε κάθε περίπτωση ταυτόσημος με τη συνοικία.

Παρότι ο συγγραφέας δεν αμφισβητεί το επιχείρημα ότι οι χώροι διαβίωσης δεν ελέγχονται απόλυτα

από το κεφάλαιο δεν μπορούν να δημιουργήσουν μορφές διαβίωσης που προάγουν την αντίσταση και τη συλλογική δράση από την αλλαγή τους, εν τούτοις, υποστηρίζει ότι το πρότυπο του χώρου διαβίωσης είναι “ανεπαρκές όταν δεν λαβαίνει υπόψη την κοινωνική εξάρτηση” του χώρου αυτού ή όταν ο όρος “χώρος διαβίωσης” χρησιμοποιείται για να υποκαταστήσει τον όρο “κοινωνία”, η οποία εισέρχεται στο χώρο διαβίωσης με την κρατική πολιτική ή την πολιτική της τοπικής αυτοδιοίκησης (χρήμα, σχεδιασμός κλπ.) (OELSCHLAGEL 1987, σελ. 34-35).

Κριτική θεώρηση

Παρά το γεγονός ότι προς το παρόν δεν υπάρχει καμία θεωρία της Κοινωνικής Εργασίας αναφορικά με τον συνοικιακό προσανατολισμό, που να είναι επιστημονικά θεμελιωμένη και εφαρμοσμένη στην πράξη, εν τούτοις, συμφωνούμε με τους HINTE/DORSCH στη διαπίστωση ότι η Κοινωνική Εργασία με συνοικία είναι μια “αξιόπιστη” και “ιστορικά αιτιολογημένη περαιτέρω ανάπτυξη μιας αρχής εργασίας “Κοινωνική Εργασία με Κοινότητα”. (HINTE/DORSCH 1984, σελ. 138).

Ο προσανατολισμός της Κοινωνικής Εργασίας με Κοινότητα προς τη συνοικία φαίνεται από μια σειρά σχετικών δημοσιεύσεων που αρχίζουν από τη δεκαετία του 1970 (HAUSER 1971, SEIPEL 1976, KARAS/HINTE 1978, BEER 1981, HOLLENSTEIN 1982, HINTE κ.ά. 1982, HEGER κ.ά. 1983, FILSINGER κ.ά. 1984).

Πρακτικές εμπειρίες υπάρχουν σε πολλά προγράμματα πιλότος, ιδιαίτερα με αλλοδαπούς εργαζόμενους (STUWE κ.ά. 1984). Νομίζουμε ότι η προσέγγιση αυτή αποτελεί μια ρεαλιστική προσέγγιση της Κοινωνικής Εργασίας με Κοινότητα τόσο για τους κρατικούς όσο και για τους ιδιωτικούς φορείς της Κοινωνικής Εργασίας.

Τα όρια αυτής της προσέγγισης βρίσκονται εκεί που είναι και τα γενικά όρια της Κοινωνικής Εργασίας, δηλαδή σε “υπερτοπικά γεγονότα, τα οποία συχνά εισέρχονται σε ένα μη ελεγχόμενο μέγεθος στο συνοικισμό και επιδρούν εκεί ατμοσφαιρικά όχι μόνο σε ολόκληρο το κλίμα αλλά και στη δομή της προσωπικότητας μεμονωμένων κατοίκων εντονότερα από κάθε μεθοδικά και προσεκτικά εφαρμοζόμενη κοινωνική και παιδαγωγική εργασία”. (HINTE/DORSCH 1984, σελ. 141).

Συνεπώς η προσέγγιση αυτή δεν μπορεί να εξαλείψει τα αίτια μιας εσφαλμένης κοινωνικής πολιτικής, μπορεί όμως, να μειώσει τις αρνητικές συνέπειές της για τον πληθυσμό, με την ενεργοποίηση των δυναμικών αυτοβοήθειας και τη βελτίωση της επικοινωνίας τόσο μεταξύ των ενδιαφερομένων όσο και μεταξύ ενδιαφερομένων και του άτυπου και τυπικού (θεσμικού) κοινωνικού δικτύου.

Έτσι λοιπόν, ενώ η Κοινωνική Εργασία με συνοικία δεν καταργεί την ανεργία, από τη μια μεριά δημιουργεί δυνατότητες στους ενδιαφερόμενους να αντιμετωπίσουν εποικοδομητικά τις καταστάσεις κρίσεως που δημιουργεί το πρόβλημα της ανεργίας και από την άλλη να συνειδητοποιήσουν τα πραγματικά αίτια της ανεργίας και να δράσουν συλλογικά για την πολιτικοποίηση του προβλήματος.

Με την ίδια λογική η προσέγγιση αυτή παρότι δεν συμβάλλει αποτελεσματικά στην καταπολέμηση της φτώχειας, μπορεί, όμως να βοηθήσει τις φτωχές πληθυσμιακές ομάδες, από τη μια μεριά να

κάνουν χρήση των υφισταμένων δυνατοτήτων και από την άλλη να αντιμετωπίσουν προβλήματα της καθημερινότητάς τους.

Επιπλέον η προσέγγιση αυτή, όπως και γενικά η Κοινωνική Εργασία, αν και δεν μπορεί να λύσει τα προβλήματα της κοινωνικής ανέχειας και αδικίας, τα φέρνει όμως στην επικαιρότητα και υποστηρίζει τους ενδιαφερόμενους στη συλλογική προβολή και διεκδίκηση των αιτημάτων τους.

Εξ' άλλου η αναγκαιότητα του προσανατολισμού αυτού δεν αμφισβητείται ούτε και από τον απολογητή της Κοινωνικής Εργασίας με Κοινότητα σαν "αρχή εργασίας" (OELSCHLAGEL 1987, σελ. 35). Αποφασιστικής σημασίας επί του προκειμένου είναι ότι η προσέγγιση αυτή συμβάλλει περισσότερο από όλα τα κλασικά πρότυπα της Κοινωνικής Εργασίας (Κοινωνική Εργασία με Άτομα, Κοινωνική Εργασία με Ομάδες, Κοινωνική Εργασία με Κοινότητα) στην έναρξη και ενίσχυση διαδικασιών μάθησης και κοινωνικής αλλαγής. Η μεταφορά των υπηρεσιών στο χώρο διαβίωσης των ενδιαφερομένων μειώνει σημαντικά τα φυσικά και ψυχολογικά εμπόδια πρόσβασης των υπηρεσιών αυτών. Ταυτόχρονα, με τον προσανατολισμό στο χώρο διαβίωσης και στη σφαιρική αντιμετώπιση των προβληματικών καταστάσεων καταργούνται τα παραδοσιακά όρια μεταξύ των διαφόρων τομέων δράσης της κοινωνικής εργασίας (Κοινωνική Εργασία με Άτομα, Κοινωνική Εργασία με Ομάδες, Κοινωνική Εργασία με νέους, ηλικιωμένους, γυναίκες, επιμόρφωση, Πολιτιστικής Κοινωνική Εργασία, Κοινωνική Εργασία με παιδιά κλπ.

Αυτοί είναι και οι λόγοι, για τους οποίους οι φορείς της Κοινωνικής Εργασίας, παρά τις μεγάλες επιφυλάξεις που έχουν, λόγω των οικονομικών δυσκολιών, αναγκάζονται να αναπροσαρμόσουν τον μέχρι τώρα τρόπο εργασίας τους, μετατοπίζοντας συνεργάτες τους στις συνοικίες, (π.χ. με την ίδρυση "Κέντρων Συμβούλευσης" σε διάφορες συνοικίες). Ο προσανατολισμός αυτός είναι ιδιαίτερα σαφής στο πλαίσιο των διαφόρων προγραμμάτων πιλότος, με τους αλλοδαπούς εργάτες. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, η οποία συμπεριλαμβάνει και την αναγκαία κοινωνική συμπαράσταση, οι αλλοδαποί εργάτες ενθαρρύνονται να ενεργοποιηθούν και να αναλάβουν προσωπική ευθύνη για την αντιμετώπιση ατομικών και συλλογικών προβληματικών καταστάσεων.

Γενικά, με την παραπάνω προσέγγιση επιδιώκεται η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των αλλοδαπών και συμβίωσής τους με τον εντόπιο πληθυσμό με την έννοια μιας πολυ-πολιτισμικής κοινωνίας και η εξασφάλιση ίσως ευκαιριών για τους αλλοδαπούς και τις οικογένειές τους. Στο πλαίσιο των προγραμμάτων αυτών δημιουργήθηκαν σε πολλές πόλεις και τα "Συμβούλια Αλλοδαπών Εργατών" με στόχο την προβολή των προβλημάτων τους απέναντι στην τοπική αυτοδιοίκηση και στη δημοσιότητα.

Βέβαια, και επί του προκειμένου, θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς ότι τα προγράμματα αυτά δεν μπορούν να καταργήσουν το δομικό πλαίσιο (νόμος περί αλλοδαπών) που καθορίζει αποφασιστικά τις συνθήκες διαβίωσης των ενδιαφερομένων. Με την ίδια λογική θα μπορούσε να επιχειρηματολογήσει κανείς και για τα κοινωνικο-πολιτικά αίτια του ορατού και υποθάλλοντος ρατσισμού. Παρ' όλα αυτά, η λύση δεν μπορεί να είναι η κατάργηση της Κοινωνικής Εργασίας με τους αλλοδαπούς, αλλά η υλοποίηση μιας προσέγγισης που να συμβάλλει στην πληροφόρηση, ευαισθητοποίηση και ενεργοποίηση των ενδιαφερομένων για την εκμετάλλευση των υφισταμένων δυνατοτήτων και στην

εποικοδομητική αντιμετώπιση καταστάσεων σύγκρουσης στο χώρο διαβίωσής τους.

Ταυτόχρονα πρέπει να επιδιώκεται (μακροπρόθεσμα) η εξάλειψη των υπερτοπικών παραγόντων (νόμος περί αλλοδαπών), που επηρεάζουν αρνητικά τις συνθήκες στο χώρο διαβίωσης των ενδιαφερομένων.

Συνεπώς, ο προσανατολισμός προς το χώρο διαβίωσης (συνοικία) δεν αποκλείει και τον προσανατολισμό προς ένα υπερτοπικό επίπεδο (κοινωνία). Η ενεργοποίηση και κινητοποίηση των πολιτών στο χώρο διαβίωσης (συνοικία) μπορεί να φέρει στην επικαιρότητα τα υπερτοπικά αίτια που καθορίζουν αποφασιστικά προβληματικές καταστάσεις στο χώρο διαβίωσης. Η πράξη δείχνει ότι η ενεργοποίηση και κινητοποίηση μη προνομιούχων ομάδων σε τοπικό επίπεδο μπορεί να έχει καταλυτική επίδραση σε υπερτοπικό επίπεδο και να αποτελέσει την αφορμή παρομοίων πρωτοβουλιών εκ μέρους των ενδιαφερομένων ή το ερέθισμα για τα αρμόδια κρατικά όργανα να δώσουν μια ρεαλιστική λύση των προβλημάτων (βλέπε ZOGRAFOU 1984).

1.4. Κοινωνική Εργασία με συνοικία στις Σκανδιναβικές χώρες

Όπως αναφέραμε ήδη, η προσέγγιση αυτή στη Δανία χρησιμοποιείται με τον όρο “εργασία στον τόπο διαβίωσης” (MILIEUERBEIT). Επί του προκειμένου το ενδιαφέρον των κοινωνικών λειτουργών μετατοπίζεται από το μεμονωμένο άτομο στο χώρο διαβίωσης των ανθρώπων. Συνεπώς, πελάτης του κοινωνικού λειτουργού είναι ολόκληρος ο χώρος διαβίωσης. Ο όρος “χώρος διαβίωσης” (MILIEU) συμπεριλαμβάνει όχι μόνο το φυσικό αλλά και το κοινωνικό περιβάλλον. (FRIESE 1989, σελ. 39-40). Παρά το γεγονός ότι στην ιδανική περίπτωση η εργασία επεκτείνεται σε όλο το πεδίο στόχος, εν τούτοις, τα περισσότερα προγράμματα “τόπου διαβίωσης” επικεντρώνουν το ενδιαφέρον και τη δραστηριότητά τους κυρίως σε ένα “γεωγραφικά οριοθετημένο τοπικό χώρο”. (ό.π. σελ. 40). Το ενδιαφέρον του κοινωνικού λειτουργού δεν επικεντρώνεται στην διαπίστωση των υπαρχόντων πόρων και στην ανεύρεση τρόπων ενεργοποίησής τους. Κατά συνέπεια, η εργασία εστιάζεται στην ενεργοποίηση των δυνατοτήτων των κατοίκων με στόχο την ποιοτική αναβάθμιση των συνθηκών διαβίωσής τους. Οι μέθοδοι εργασίας που χρησιμοποιούνται προέρχονται είτε από την κοινωνική εργασία είτε από τις συγγενικές επιστήμες. Στο πλαίσιο της προσέγγισης αυτής επιδιώκεται η συνεργασία με τους πολίτες με στόχο την ανάπτυξη της αναγκαίας κοινωνικοπολιτικής τους οργάνωσης για την ενδυνάμωση της συλλογικής τους επιρροής. Ταυτόχρονα καταβάλλεται η προσπάθεια προσαρμογής των υφισταμένων πόρων της τοπικής κοινότητας και ιδιαίτερα των δημοσίων εγκαταστάσεων στις ανάγκες των πολιτών. Η προσέγγιση αυτή “χαρακτηρίζεται συχνά και σαν” προληπτική κοινωνική εργασία“, διότι προσπαθεί να επηρεάσει τις γενικές συνθήκες διαβίωσης των πολιτών στην τοπική κοινότητα” (ό.π. σελ. 40).

1.4.1. Επίπεδο παρέμβασης

Η παραδοσιακή κοινωνική εργασία στη Δανία (και ασφαλώς και σε όλες τις χώρες της Δύσης και στην Αμερική) αρχίζει βασικά από το άτομο και επεκτείνεται βαθμιαία στην οικογένεια και στον κοινωνικό περίγυρο (βλέπε σχήμα 1).

Το σχήμα 1 δείχνει ότι το άτομο αποτελεί μέλος μιας μικρής ομάδας, δηλαδή της οικογένειας, ακολουθεί το κοινωνικό πλέγμα, που αποτελείται από γνωστούς και φίλους, κατόπιν η τοπική κοινότητα και στο τέλος η κοινωνία. Στην πράξη οι κοινωνικοί λειτουργοί μπορεί να έρχονται σε επαφή με πολλά από τα παραπάνω επίπεδα, το βάρος, όμως της εργασίας εστιάζεται στο ατομικό επίπεδο (ό.π. σελ. 41).

Παρά το γεγονός ότι η σημερινή κοινωνική εργασία προσπαθεί να συμπεριλάβει στη θεραπεία της και τον άμεσο κοινωνικό περίγυρο (οικογένεια, κοινωνικό πλέγμα), επειδή διαπιστώνει ότι τα αίτια των προβλημάτων σπάνια οφείλονται στο άτομο, το σημείο έναρξης των δραστηριοτήτων εξακολουθεί να παραμένει ακόμη ο πελάτης (βλέπε σχήμα 1).

Στην εργασία χώρου διαβίωσης το ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε ολόκληρο το χώρο διαβίωσης (τοπική κοινότητα), που αποτελείται από ένα σύστημα κοινωνικών πλεγμάτων, ομάδων και ατόμων. Έτσι, ο κοινωνικός λειτουργός, παρά το γεγονός ότι επί του προκειμένου μπορεί να εργασθεί σε όλα τα επίπεδα, εν τούτοις “σημείο έναρξης των δραστηριοτήτων είναι το επίπεδο της τοπικής κοινότητας” (FRIESE 1989, σελ. 42).

Συνεπώς εδώ έχουμε μια αντίστροφη κίνηση από πάνω (κοινότητα) προς τα κάτω (άτομο) (βλέπε σχήμα 2).

Έτσι, λοιπόν, τα μεμονωμένα άτομα αντιμετωπίζονται στο πλαίσιο ενός “μεγαλύτερου συσχετισμού της κοινότητας” και δεν αποτελούν επίκεντρο του ενδιαφέροντος του κοινωνικού λειτουργού. Βασική αρχή αυτής της προσέγγισης είναι ότι η αλλαγή των ατόμων συμβάλλει σε αλλαγές στην τοπική κοινότητα και οι αλλαγές στην τοπική κοινότητα συμβάλλουν στην αλλαγή των ατόμων. (ό.π. σελ. 42).

1.4.2. Μέθοδοι εργασίας

Η εργασία αυτή έχει άμεση σχέση με την Κοινωνική Εργασία με Κοινότητα, όπως αυτή αναπτύχθηκε με το όνομα “COMMUNITY WORK” τη δεκαετία του 1960 στην Αμερική, Αγγλία και Ολλανδία.

Παρά το γεγονός ότι η Κοινωνική Εργασία με Κοινότητα έχει διάφορα πρότυπα, στα προγράμματα της Δανίας ο χωρισμός αυτός είναι σχεδόν αδύνατος, διότι η προσέγγιση αυτή έχει εξελιχθεί σε ένα “διαμεθοδικό πρότυπο”, στο οποίο χρησιμοποιεί όλες τις μεθόδους κοινωνικής εργασίας, συμπεριλαμβανομένου του κοινωνικού σχεδιασμού και της κοινωνικής έρευνας. (ό.π., σελ. 43-44). Η προσέγγιση αυτή έχει άμεση σχέση με τα προγράμματα έρευνας - δράση που εφαρμόζονται στις σκανδιναβικές χώρες καθότι αυτή συμπεριλαμβάνει τα ίδια στοιχεία, όπως είναι η έρευνα του χώρου, η αλλαγή του χώρου, η έρευνα της διαδικασίας αλλαγής και των αποτελεσμάτων της, οι νέες αλλαγές στον κοινωνικό περίγυρο, η ενεργός συμμετοχή των ενδιαφερομένων και των επιστημόνων στις προσπάθειες βελτίωσης της κοινωνικής πραγματικότητας κλπ. (FRIESE, ό.π. σελ. 45).

1.4.3. Στόχοι

Όπως αναφέραμε παραπάνω, στόχος αυτής της προσέγγισης δεν είναι το άτομο αλλά η βελτίωσή των συνθηκών διαβίωσης των πολιτών, πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει να προσδιορισθούν και να ιεραρχηθούν οι επιμέρους στόχοι (βραχυπρόθεσμοι και μακροπρόθεσμοι στόχοι) και οι κατάλληλες

μέθοδοι.

Ο κοινωνικός λειτουργός αναλαμβάνει τον ρόλο του καταλύτη με στόχο την ενεργοποίηση, συνειδητοποίηση και κινητοποίηση των ενδιαφερομένων. Ο συνδυασμός ενεργοποίησης και κριτικής συνειδητοποίησης βοηθά τους ενδιαφερομένους να αντισταθούν ενάντια στην καταπίεση με τη χρήση δημοκρατικών μέσων πίεσης για την αλλαγή των συνθηκών διαβίωσής τους. Ταυτόχρονα καταβάλλεται η προσπάθεια επέκτασης και βελτίωσης των υπάρχοντων κοινωνικών υπηρεσιών και εγκαταστάσεων (παιδικοί σταθμοί, κέντρα συνάντησης πολιτών, κέντρα νεότητας κλπ.) (ό.π., σελ. 46-47).

Από την παραπάνω ανάλυση φαίνεται ότι οι διαφορές μεταξύ της “Κοινωνικής Εργασίας με συνοικία” και της “εργασίας στο χώρο διαβίωσης” είναι ελάχιστες ή ακόμη και ανύπαρκτες.

Ανακεφαλαίωση

Η πληθώρα τρόπων εργασίας (συλλογή στοιχείων, έρευνα, οργάνωση, προγραμματισμός, συμβούλευση, δημόσιες σχέσεις και επιμόρφωση (με την έννοια της κριτικής συνειδητοποίησης) και η εναλλαγή δράσης και θεωρητικής εμβάθυνσης δείχνει ότι υπάρχει άμεσα σχέση ανάμεσα στην κοινωνική εργασία με συνοικία, την επιμόρφωση και την έρευνα - δράση.

Επί του προκειμένου πρέπει να τονισθεί ότι οι παραπάνω μέθοδοι και στρατηγικές δεν μπορούν να μεταβιβασθούν, διότι η υλοποίησή τους εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, που διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή, όπως είναι:

- η κοινωνική σύνθεση της πληθυσμιακής ομάδας
- οι πολιτικοί συσχετισμοί, οι πόροι και η κοινωνική ευαισθησία της τοπικής κοινότητας
- πολιτική συγκυρία της στιγμής υλοποίησης του προγράμματος
- τα ενδιαφέροντα, η ευαισθησία, οι γνώσεις, η ικανότητα συνεργασίας, το πνεύμα πρωτοβουλίας και η ανταγωνιστικότητα του κοινωνικού λειτουργού, η διάθεσή του για συνεχή επιμόρφωση και πειραματισμό και η διάθεση και ικανότητα εργασίας στο χώρο διαβίωσης των ενδιαφερομένων και εκτός των κανονικών ωρών εργασίας, ιδιαίτερα τα βράδια και τα Σαββατοκύριακα.

Αποφασιστικής σημασίας επί του προκειμένου είναι το θεσμικό πλαίσιο (οργάνωση) μέσα στο οποίο καλείται να λειτουργήσει ο κοινωνικός λειτουργός.

Στην προκειμένη περίπτωση θέλουμε να τονίσουμε ότι η προσέγγιση αυτή έχει και πολιτικές συνέπειες. Πλην όμως, δεν μπορεί να υποκαταστήσει την πολιτική εργασία. Το πλεονέκτημα αυτής της προσέγγισης είναι ότι μπορεί να συμβάλλει στην ενεργοποίηση των δυναμικών αυτοβοήθειας των ενδιαφερομένων και στην πολιτικοποίηση των συνθηκών διαβίωσής τους και να “οδηγήσει μέχρι και στη λήψη πολιτικών αποφάσεων. Μπορεί να δείξει τι και κάτω από ποιες προϋποθέσεις πρέπει ν’ αλλάξει” και μπορεί να συμβάλλει στην έναρξη βραχυπρόθεσμων δραστηριοτήτων σε τοπικό επίπεδο. Εν τούτοις, δεν μπορεί να αναλάβει ούτε να υποκαταστήσει την πολιτική οργάνωση των ενδιαφερομένων. (ΖΟΓΡΑΦΟΥ 1984, σελ. 14).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Baacke, D., Brucher, B.: Intervention und "Bewegung von unten", in: Peters, F. (Hg.): Gemeinwesenarbeit im Kontext lokaler Sozialpolitik, Bielefeld 1983, S. 211-230.
- Baacke, Dieter, Brucher, Bodo: Lernen durch soziales Tun, in: Hessische Blätter für Volksbildung, Heft 4/86, S. 311-316.
- Beer, W.: Ökologische Aktion und ökologisches Lernen, Opladen 1982.
- Boulet, Krauss, Oelschlagel: Gemeinwesenarbeit - Eine Grundlegung, Bielefeld 1980.
- Ebbe, Kirsten: Rahmen und Ziele der Milieuarbeit, in: Ebbe, K., Friese, P.: (Hg.): Milieuarbeit, Stuttgart 1989, S. 93-100.
- Filsinger, D., Hamburger, F., Neubert, D.: Von der Stadtteilarbeit bis zur Kommunalpolitik, in: Stuwe, G., Peters, F., (Hg.): Lebenszusammenhänge von Ausländern und pädagogische Problematik, Bielefeld 1984, S. 175-200.
- Friese, Peter: Milieuarbeit - Begriffe und Methoden, in: Ebbe, K., Friese, P. (Hg.): Milieuarbeit, Stuttgart 1989, S. 39-63.
- Hauser, Hauser: Die kommende Gesellschaft, München 1971.
- Heger, R.-J. u.a. (Hg.) Wiedergewinnung von Wirklichkeit, Freiburg 1983.
- Hinte, W., Metzger-Pregizer, G., Springer, W.: Stadtteilbezogene soziale Arbeit - ein Kooperationsmodell für Ausbildung und berufliche Praxis, in: N. Praxis 4/82, S. 345-357.
- Hinte, W., Dorsch, W.: Stadtteilorientierte soziale Arbeit mit Ausländern und Deutschen - Konzeptionelle Grundlagen und praktische Erfahrungen, in: Stuwe, G., Peters, F. (Hg.): Lebenszusammenhänge von Ausländern und pädagogische Problematik, Bielefeld 1984, S. 133-174.
- Hinte, W.: Sozialpolitik von unten, in: sozial extra Febr./März 1987.
- Hinte, W.: Von der Gemeinwesenarbeit zur Stadtteilbezogenen Sozialen Arbeit, in: Hinte/Karas (Hg.), Studienbuch Gruppen - und Gemeinwesenarbeit, Neuwied und Frankfurt 1989, S. 29-40.
- Hollenstein, E.: Integrierte Sozial-, Kultur- und Bildungskonzepte, in: N. Praxis 3/82, S. 209-219.
- Jensen, Birgit Skov: Soziale Netzwerke, in: Ebbe, K., Friese, P., (Hg.) Milieuarbeit, Stuttgart 1989, S. 76-92.
- Karas/Hinte 1978: Grundprogramm Gemeinwesenarbeit, Wuppertal 1978.
- Krebs, Wolfgang: Bericht über die 3. Werkstatt GWA vom 12-15.9.1985 im Burckhardtthaus Gelnhausen, in: Hillenbrand u.a. (Hg.), Jahrbuch 3 Gemeinwesenarbeit, München 1986, S. 289-305.
- Mangold, J.: Handlungsansätze sozialer Arbeit, in: Sozialmagazin Oktober 1983.
- Micklinghoff, Gabi: Vom Vermaltungsobjekt zum Verwaltungsobjekt, in: sozial extra Febr. / März 1987.
- Oelschlagel, Dieter: Ausschwarmen in die Lebenswelt, in: sozial extra Mai 1987.
- Seippel, A.: Handbuch aktivierende Gemeinwesenarbeit, Gelnhausen 1976.

Springer, Werner: Stadtteil und Eigensinn, in: sozial extra Ferb./Marx 1987.

Wendt, Rainer: Gemeinwesenarbeit. Ein Kapitel zu ihrer Entwicklung und zu ihrem gegenwertigen Stand, in: Ebbe, K., Friese, P. (Hg.), Milieuarbeit, Stuttgart 1989, S. 1-34.

Wim van Rees: Gemeinwesenarbeit. Entwicklungen. What's in a names, in: Hillenbrand u.a. (Hg.) Gemeinwesenarbeit, Jahrbuch 3, Stadt - und Regionalplanung, Munchen 1986.

Zografou, Andreas: Emanzipatorische Sozialarbeit/Sozialpadagogik mit Auslanderkindern in der BRD - Theorie und Praxis, Diakonisches Werk in Hessen und Nassau (Hg.), Frankfurt 1984.